

С. А. ШУЛЯК
(Умань, Україна)

ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКИХ ЗАМОВЛЯНЬ

Досліджено лексику, що функціонує у текстах українських замовлянь, за тематичною класифікацією ботанічну, зоологічну, релігійну, медичну, військову, астрономічну, музичну, кухарську. Визначено домінантні епітети щодо вказаної вище лексики у замовляннях від переляку, нездужання, переполоху, пропасниці, лихоманки, пристріту, кровотечі, зубного болю.

Ключові слова: тематична класифікація лексики, українські замовляння, текст.

У сучасному мовознавстві є чимало праць, присвячених різним за тематичною належністю групам лексики. Це, зокрема, праці З. С. Василько, П. Ю. Гриценка, О. М. Гінди, В. Ф. Давидюка, М. К. Дмитренка, Л. Ф. Дунаєвської, С. Я. Єрмоленко, В. В. Жайворонка, Л. М. Задояної, М. І. Зубова, О. А. Остроушко, О. Д. Павлова, Т. В. Полковенка, М. І. Редькви, І. Є. Руснак, Л. О. Симоненко, В. П. Фісуна, Н. А. Цимбал, Т. С. Шевчук та інших дослідників.

Так, М. І. Зубов у докторській дисертації “Слов’янські повчання проти язичництва в лінгвотекстологічному висвітленні” (2005) з’ясував текстовий та історично-дискурсивний сенс термінологізованих виразів і слів, міфологічних та суміжних із ними номінацій у повчаннях [3, с. 2].

О. М. Гінда у статті “Жанр фольклорний: маніфестація терміна як проблема” (2007) переконує, що відкритість і актуальність проблеми пов’язана із загальною тенденцією до уніфікації функціонуючої теоретико-фольклористичної термінології [1, с. 209].

Дисертаційне дослідження О. А. Остроушко “Семантико-синтаксична структура текстів українських замовлянь” (2002) ґрунтується на антропоцентричному функціональному міждисциплінарному підході до комплексного аналізу текстів українських замовлянь, який передбачає їх вивчення в тісному зв’язку структурних, семантичних, функціональних, комунікативно-прагматичних властивостей із залученням даних інших гуманітарних наук (фольклористики, філософії, релігієзнавства, українознавства, культурології) [4, с. 1].

Вивчаючи символи українського фольклору, М. К. Дмитренко зазначив, що протягом багатьох століть сформовано фольклорну свідомість спільноти як основу світогляду, а відтак кожна людина – творець і носій усної традиції [2, с. 10], а фольклорна свідомість – це своєрідний генетичний код, символічна ментально-культурна матриця народу, в основі яких лежить архетип слова, образу, мови як моделі духовного мікрокосмосу в освоєнні людиною макрокосмосу [2, с. 11].

У зв'язку з тим, що не всі аспекти українських замовлянь вивчені, функціонування лексики в цих текстах потребує детального дослідження, адже фольклор – “це не тільки далеке чи недавнє минуле, але й наше сучасне” [2, с. 10].

Мета нашої розвідки – дослідити лексику українських замовлянь, що передбачає аналіз її тематичної організації як ботанічної, зоологічної, релігійної, медичної, астрономічної, військової, музичної, кухарської.

Зокрема, серед ботанічної лексики у текстах українських замовлянь натрапляємо на назви:

1) рослин, кушів, дерев (*верба, тополя, береза, дуб, м'ята, первоцвіт, череда, пшениця* тощо), напр.: *Є ливада, а на тій ливаді – верба, а під тією вербою сидить дівка розплетена, а в тієї дівки одне око вогненне, а друге водяне* (ВЗ, с. 12); *Підходжу під ясний місяць, / Під дрібні зірки, / Де в чистім полі / Стоять три тополі* (ВЗ, с. 15); *Купіль моя з м'яти і верби. / Моя доню, уночі гіллячко берези докладаю – / У красі свою я доню покупаю. / Купцю-купцю, донечко мала, – / Буде в тебе личко чисте, мов вода. / Купіль з первоцвіту й череди – / Будеш гарною і милою завжди* (З, с. 20). Найпоширенішими епітетами до ботанічної лексики є кольороназви *чорний, зелений*, напр.: *Оре чорну землю, посієв чорну пшеницю. Чорнов боронов зашкоротив* (З, с. 64); *Ти враз, ти вразище, не я тебе вимовляю, / сам Господь вимовляє і тебе під пупа посилає! Під зеленим дубом тобі не бувати й не гуляти* (ВЗ, с. 103);

2) будови рослин (*листя, коріння*) на кшталт: *Там вам волю мати / Піском пересипати, / Очеретом махати, / Мир не займати, / Дуби крутити, ламати, / Листя обсіпати, / Дулами ставати, / Коріння виривати, / А мир горя не буде мати і знати* (ВЗ, с. 17).

Релігійну лексику засвідчують номінації *ангел, грішник, праведник, заступниця, пророк, церква, хрест, престол, хрещена, дух (злий), диявол, пекло*, напр.: *Ізціли немощі наші, / Обстав нас ангелами!* (ВЗ, с. 26); *Ангел з неба, доведи куди треба!* (СМ, с. 45); – *Мати Божа, заступнице, / Зніми з мене сухоти й гризоти, / З легень, з печень, / Из серця, з-під серця, / Из білих рук, із босих ніг* (ВЗ, с. 13–14); *Щоб рождений, хрещений (Федір) / Був здоровий, як горіх, / Як твердий камінь* (ВЗ, с. 23); – *На всяке врем'я, на всякий час / Поклоняємося до землі з благим словом. / Довготерпеливий, багатомилостивий, / Праведних молящий, грішних милующий, / Всіх зовеш до спасіння христового* (ВЗ, с. 25); *До святого отця Миколая, до Івана Хрестителя, до святого спасителя, до святого Митрофана, до святого Іллі – великого пророка, до святого Пантелеймона – великого врача...*(ВЗ, с. 304); *Ісусом Христом поклонюся, / Хрестом святим осіноюся. / Хрест святий при нас усіх / Рождених, хрещених* (ВЗ, с. 13); *Хрест в головах, хрест в ногах, хрест в боках* (СМ, с. 23); *Ти, місяцю молодий, в тебе хрест золотий* (СМ, с. 60); *Як не можна з церкви нести престола на село, так щоб не можна, щоб до моєї корови приступило* (ВЗ, с. 244); *На синьому морі, на білому камені престол стоїть, на престолі – Матір Божа читає* (СМ, с. 20). Основними епітетами до лексеми *хрест* є *святий* (СМ, с. 23) та *золотий* (ВЗ, с. 105); *Господи, поможи! / Божая мати, ангели-хранителі / Будуть охороняти, / На поміч мені і моему чаду / Злого духа відганяти* (ВЗ, с. 18); *Повертаю цю зброю / На злого духа, на силу його* (ВЗ,

с. 26); *Як не може досягнути диявол до хреста, / Так не може досягнути хвороба до (Федора)* (ВЗ, с. 24); *Особа Божя осталась людині вірна, / Що нас відкупила від пекла, від неволі* (ВЗ, с. 31).

Медична лексика в українських замовляннях представлена назвами:

1) (найчастіше народними) хвороб — *ляк-переляк, переляк, підвій, пристріт, уроки, волос*, напр.: *Поговорю ляк-переляк* (СМ, с. 21); *Переляк зганяю, переляк ссилаю* (СМ, с. 21); *Першим Божим разом допоможть мені, поблагословить мені, породженому, молитвеному (ім'я) підвій* вимовляти (СМ, с. 24); *Першим разом, луччим часом, молитвеній, породженій (ім'я) пристріт* змовляти (СМ, с. 27); *Свята Пречиста Мати Божя, стань у помочі рабу Божому уроки виговоряти* (СМ, с. 29); *Волос виливаю, волос вимовляю, волос визиваю з раби Божої (ім'я)* (СМ, с. 37). Назви хвороб увиразнюють епітети, напр.: *Болячка польова, болячка віхрова, / Болячка навіяна, болячка вітрова, / Болячка навіяна, болячка набродяна, / Болячка наспана, болячка наслана — / Я тебе вимовляю, на сіль виганяю* (ВЗ, с. 32); *Ти переполох зляканий, ти переполох переляканий, вітряний, водяний-вогненний, чоловічий, жіночий, дівочий, парубочий, хлоп'ячий, скотячий, собачий, гадючий, звірячий, птичачий, насланий, присланий, примовлений, приговорений* (ВЗ, с. 35);

2) частин людського організму, як-от: *Шезни, пропади від (Віриної) крові, від тіла білого, від (Віринога) ім'я* (ВЗ, с. 14); *А до цього красного-прекрасного тіла / Зла не мати* (ВЗ, с. 23); *Зніми з мене сухоти й гризоти, / З легень, з печень, / Из серця, з-під серця, / Из білих рук, із босих ніг* (ВЗ, с. 15); *Виходь всяка болість із людини: / З кості, з жил, із сугав, / З крові, з шипу* (ВЗ, с. 16); *Виганяю зло: з голови, з-під голови, / В голові буйності не бувати, / Глухотою, німотою, сліпотою / Не чути, не знати. / Виганяю з утробі, / Из серця, з-під серця, / З легень, з-під легень, / З печінок, з-під печінок, / Из шлунка, з-під шлунка, / З кишок, з-під кишок, / Из селезінки, з-під селезінки, / Из нирок, з-під нирок, / Из раза, з-під раза, / Из всілякої утробі* (ВЗ, с. 19). Наведемо приклади означень до лексем, що позначають частини людського організму: *тіла білого* (ВЗ, с. 14); *красного-прекрасного тіла* (ВЗ, с. 23); *білих рук, босих ніг* (ВЗ, с. 15); *погані сугави, погані очі* (ВЗ, с. 24); *жовтої кості, червоної крові* (ВЗ, с. 39); *людське око* (ВЗ, с. 35); *соколині очі* (ВЗ, с. 44); *карі очі* (ВЗ, с. 85); *веселе серце* (ВЗ, с. 41); *залізні зуби* (ВЗ, с. 56);

3) стану організму, за якого нормально функціонують усі його органи — *здоров'я*, напр.: *Місяцю, місяцю молодий, / у тебе риг золотий, / тобі на підповня, / мені на здоров'я* (ВЗ, с. 10) і, навпаки — *хвороба*, як-от у тексті: *Зійдіте, всякі хвороби, / Які є захворювані, на віск вийдіть* (ВЗ, с. 17).

Привертає увагу й зоологічна лексика, яку тематично увиразнюють назви:

1) птахів, зокрема *ворон, голуб, орел*, напр.: <...> *Летів чорний ворон, пустих каплю по морі. Та капля розплинулась, розійшлась по морі. Щоб так розплинулась, розійшлась бешиха по шкурі* (УЗ, с. 162); *Як голубу без очей, так би тобі, раба божя Марія, за мною без ночей* (УЗ, с. 46); *Летів орел через море, спустив крило, заткнув жерло* (УЗ, с. 64);

2) свійських тварин, зокрема *кінь, пес, баран, бугай, козенята, вовк, коза, кінь, вівця*, напр.: *Їхав Юрій на білім коні золотим мостом, підпірався*

золотим хвостом, а за ним бігло три пси: один від більма, другий від крові, третій від перелогів. Годі, вам, пси, каміння лизати, йдїть до раби Божої (назва тієї особи) бїльма лизати, кров спивати, перелогів шептати (ВЗ, с. 133). Окремі з них функціонують у порівняннях, напр.: *Не коли, як баран, / Не реви, як бугай* (ВЗ, с. 106); *І спи, й рости, й гуляй...* Чужі діти як козенята, а (Кирило) як вовк <...> (ВЗ, с. 204); *Не йду я, не їду ні на козі, ні на коні, а на сірій вівці. Зорями підпережуся, раба Божого (ім'я) до раби Божої (ім'я) золотом підпережуся* (ВЗ, с. 223). Образ свини набуває негативних конотацій у замовлянні від лишаю: *Лишай, лишай, лишай! / Я тебе замовляю, / До чорної свині посилаю. / Що чорна свиня тобі мати <...>* (ВЗ, с. 176). Зазначимо, що основними епітетами до номінацій на позначення назв птахів і тварин є чорний, білий, сірий, сивий, золотий, як-от: чорний ворон (УЗ, с. 162); білім коні (ВЗ, с. 133); сірій вівці (ВЗ, с. 223); чорна свиня (ВЗ, с. 176), сивий кінь (ВЗ, с. 50); золотий кінь (ВЗ, с. 58); сива кобила (ВЗ, с. 94);

3) диких тварин, зокрема вовк, змій, напр.: *Я перед тобою, як вовк, а ти перед мною, як шовк* (УЗ, с. 109); *На синьому морі лютий змій реве. – “Чого ти, лютий змїю, ревеши?” – “Бо нема мені чим дітей годувати”*. – “Іди, лютий змїю, в Іванів двір і візьми од раба Божого Івана, молитвенного і хрещеного, люту кров, і будеш мати, чим дітей годувати!” (УЗ, с. 68).

В одному контексті часто функціонують лексеми різних тематичних груп, як-от: *Божая Мати з начала віку / Благословила: собаче, котяче, / Гуси, качки, індики, кури, / Дикі качки та всяку дичину, / Дикі кози, корови, коні, кози, вівці. / Вовки, лиси, ведмеді, леви, всякі звірі* (ВЗ, с. 31).

Військову лексику в текстах українських замовлянь репрезентують такі назви: *генерал, гетьман, полковник, сотник, отаман, осавул, хорунжий, рядовий, козак*, напр.: *Ізбери ти всіх своїх царів, генералів, князів, гетьманів, полковників, сотників, отаманів, осавулів, хорунжих, рядових, усіх козаків і всіх домових служителів <...>* (З, с. 95).

Астрономічна лексика представлена найменуваннями небесних світил, зокрема місяць, сонце, напр.: *Місяцю молодий, ти як серп золотий! / Хай тобі буде на підлов'я, / А мені на здоров'я! / Є у тебе три сестриці: / Запека, зануда, заvara. / Ти запеку запечи, / Ти зануду зануди, / Ти завару завари, / А до мене милого, / Коханого приведи!* (З, с. 80); *Місяцю-князю, ти світиши уповні, нехай такою повною буде і любов до мене. Але ти завтра-позавтра будеш спадать, а його любов хай росте!* (СМ, с. 76); *Де сонце ходить, / Там кров знімається, / Де сонце заходить, / Там кров запікається* (З, с. 37); від зубного болю: *Сонце сходе, місяць світе, / мертвий з живою їде. / Жива: “Чи болять у мертвого зуби?” / Мертвий: “Ні!”*. / — *Як не болять у мертвого зуби, / То і в живого не болітимуть* (ВЗ, с. 118); від пристрїту: *Я тебе висилаю, / Де ясне сонце не сходе, / Де курячий слух не занесе, / Там скоренися, / Там звеселися, / Од мене одчепися* (З, с. 31). Крім визначених вище епітетів молодий (місяць), ясне (сонце), віднаходимо й словосполучення ясний місяць (ВЗ, с. 15), сонце праведне (ВЗ, с. 24).

Музичну лексику в українських замовляннях засвідчує переважно дієслово *співати* у текстах на кшталт: *Над Йсусом Христом / свічі палають, / над сином його / янголи співають, / а над Марією рожка зацвіла* (ВЗ, с. 145); *Кури будуть співати, кокотати, / А хлопчик (Дмитрик) не буде боліти* (ВЗ,

с. 199); *Йди собі, де собаки не брешуть, де півні не співають, кури не ходять, і християнського голосу не чути* (ВЗ, с. 67).

Найуживанішими назвами на позначення кухарської лексики є:

1) харчовий продукт, що випікається з борошна, – *хліб*, адже і в щоденному харчуванні творців замовлянь ця страва посідала чільне місце та мала чудовий смак, напр.: *Пречистая Богородиця, як оцей хліб родиця, який той хліб вкусний, такий щоб у мене був скот тушиний* (ВЗ, с. 269). Поряд із номеном *хліб* функціонують лексеми *тепло, здоров'я, сила*, як-от: *Дай нам на цей раз хліб і тепло, здоров'я і силу* (ВЗ, с. 54); *Не купається хліб у воді, але я в здоров'ї і в силі* (ВЗ, с. 301). Шанобливе ставлення до *хліба* найчастіше виражається у замовляннях від кровотечі, де вказано на покарання того, хто не дотримується обряду його приготування, напр.: *Стій, кров, зупинись, не йди, / бо тобі так буде, як тій молодиці, / що в неділю до обіда хліб пекла* (ВЗ, с. 80); *“Кров, не йди, не течи, нехай з того кров тече, хто в н'ятницю плаття золить, а в неділю хліб пече”* (ВЗ, с. 80). На лікувальну та очисну функції *хліба* вказують замовляння на кшталт: *Вода помагає, а сіль засипає, хліб діру залічує. / Вам не боліти, чистими бути. / Водою миються, хлібом чистяться* (ВЗ, с. 120);

2) харчовий продукт, що вживається як приправа до страв – *сіль*. У текстах замовлянь цю лексему часто вживають з лексемою *хліб*, віддаючи належне давньому обряду, коли зустрічають *хлібом-сіллю* дорогих гостей і переконанню: якщо в людини буде *хліб і сіль*, то вона не буде й горя знати: *Горя не знати, / А хліба, солі і всього по доволі мати* (ВЗ, с. 187). Лексема *сіль* функціонує у текстах порівняльного характеру: *Як топиться віск на грані, як сіль на воді, як розходяться хмари на небі, то так ця бола має пропасти від (Віри) хрещеної* (ВЗ, с. 14);

3) продукти харчування від власного господарства – *молоко, сир, масло, сметана*. Турбота про їх наявність виявлялася і в текстах замовлянь, як-от: *Ти, Господь, прибавляєш води і сир з усіх джерел, із-під білого каменя, з-під чорного корня, і прибав моїй корові Божої роси, щоб густе молоко, сир, масло, сметана, жовте масло, товстий сир* (ВЗ, с. 246); *Щоб було солодке молоко, / А крутий сир, / А густа сметана, / А жовте масло* (ВЗ, с. 251); *На добре молоко, / На густу сметану, / На крутий сир, / На жовте масло* (ВЗ, с. 251). Тут *молоко* – *густе, солодке, добре, масло* – *жовте, сир* – *товстий, крутий, сметана* – *густа*;

4) продукти, що вирощували на городі, зокрема *морква*, як-от у замовляннях від кровотечі: *І кажу тобі: стань, кривава, а як не станеш, то буде тобі теє, як тому чоловікові, що в неділю до служби Божої моркву копає* (ВЗ, с. 95);

б) продукт бджільництва – *мед*. Замовляння переповнені такими епітетними сполученнями: *чужим медом, густії меди, ситі меди*, як-от: *<...> щоби ти так не крала і чужим медом не радувалася* (ВЗ, с. 274); *<...> ділайте густії меди* (ВЗ, с. 275); *ситими медами* (ВЗ, с. 276).

Окрім продуктів харчування, кухарська лексика представлена назвами на позначення предметів, що використовують під час прийняття їжі, зокрема *виделка, тарілка, ніж*, які можуть набувати навіть чорного кольоропозначення, напр.: *Чорна виделка, чорна тарілка, / Чорний ніж, чорна печінка* (ВЗ, с. 48–49).

Отже, лексика українських замовлянь представлена такими тематичними групами назв: ботанічна, зоологічна, релігійна, медична, астрономічна, військова, музична, кухарська тощо. Ботанічна лексика це переважно назви рослин, кущів, дерев та будови рослин; релігійна.

1. *Гінда О. М.* Жанр фольклорний: маніфестація терміна як проблема / О. М. Гінда // Вісник Львівського університету. – 2007. – Вип. 41. – С. 209–214.
2. *Дмитренко М. К.* Символи українського фольклору : монографія / М.К. Дмитренко. – К. : УЦКД, 2011. – 400 с.
3. *Зубов М. І.* Слов'янські повчання проти язичництва в лінгвотекстологічному висвітленні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : 10.02.03 “Слов'янські мови” / М. І. Зубов. – К., 2005. – 36 с.
4. *Остроушко О. А.* Семантико-синтаксична структура текстів українських замовлянь : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 “Українська мова” / О. А. Остроушко. – Дніпропетровськ, 2002. – 201 с.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ВЗ – Ви, зорі-зориці... Українська народна магічна поезія: (Замовляння) / [упоряд. М. Г. Василенка, Т. М. Шевчук ; передм. М. Г. Василенка]. – К. : Молодь, 1991. – 336 с.
- З – Замовляння / [упоряд., передмова, примітки М. К. Дмитренка]. – К. : Видавець Микола Дмитренко, 2007. – 124 с.
- СМ – Словесна магія українців / [поряд. В. Фісун]. – К. : Вид-во “Бібліотека українця”, 1998. – 103 с.
- УЗ – Українські замовляння / [упоряд. Н. М. Москаленко ; автор передмови та коментаря М. О. Новикова]. – К. : Дніпро, 1993. – 309 с.

S. A. Shuliak

VOCABULARY OF THE UKRAINIAN SPELLS

The article describes the vocabulary, functioning in the texts of the Ukrainian spells. The thematic classification of vocabulary includes botanic, zoological, religious, medical, military, astronomic, musical and food lexis. The article defines the main epithets which are used in the spells for treating fright, illness, alarm, fever, whammy, bleeding, and toothache.

K e y w o r d s: thematic classification of lexis, Ukrainian spells, text.